

III

Onderstaand fragment is de afsluitende alinea van het boek *Het Nederlandse aandeel in de Slavenhandel*, van A. van Dantzig. Kun je zeggen dat de onderschikking in dit fragment bijdraagt aan het afsluitende karakter van deze alinea? Licht je antwoord toe.

5 Hoewel het Nederlandse aandeel in de internationale slavenhandel dus
 niet overmatig groot is geweest, mag dit geen verontschuldiging zijn om
 maar te zeggen dat de schuldlast voor Nederland daardoor ook maar
 betrekkelijk klein is. Het zijn vooral de Nederlanders geweest, die de stoot
 10 hebben gegeven tot de massale handel in zwart 'vee', de handel, die de
 Afrikanen niet meer als mensen beschouwde. Dat zij daarin overvleugeld
 zijn door andere naties is slechts te wijten aan de afnemende politieke
 macht van het land. [...] Al hebben de Nederlanders slechts een zeer klein
 aandeel in de illegale slavenhandel van de negentiende eeuw gehad, hun
 aandeel in het abolitionisme is ook vrijwel te verwaarlozen. Passiviteit is
 geen positieve eigenschap en het feit dat Nederland één der laatste landen
 was, dat de slavernij afschafte, maakt mijns inziens de Nederlandse schuld-
 last in dit hoofdstuk van de wereldgeschiedenis oneindig veel groter dan
 het percentage door Nederlanders vervoerde slaven doet vermoeden.

8 Interpunctie

8.1 Een apart soort verbandaanduiding

In de negentiende eeuw stelden veel taalkundigen de leestekens voor als een afspiegeling van de 'logisch-grammaticale' structuur van een zin. Al vrij snel na het begin van de twintigste eeuw gingen de taalkundigen geschreven taal echter beschouwen als een secundair verschijnsel, eigenlijk slechts een indirecte afbeelding van gesproken taal. In verband daarmee werd de visie dat interpunctie plaats vindt (en hoort te vinden) aan de hand van grammaticale en logische regels, verdrongen door de gedachte dat je leestekens plaatst om pauzes aan te duiden (vergelijk Van der Horst 1990, p.xiii). Zo wordt interpunctie tegenwoordig vrij algemeen beschouwd als een handige manier om bepaalde aspecten van gesproken taal weer te geven op schrift; zoals de spelling dient om klanken weer te geven, zo zou interpunctie dienen om intonatie en pauzes aan te geven. Deze opvatting blijkt onder meer duidelijk uit het veelvuldig gegeven advies om een leesteken (vooral een komma) te zetten 'waar je een pauze hoort'.

Toch kan dit niet het hele verhaal zijn. Zo is het helemaal niet duidelijk of het verschil tussen de leestekens komma, punt en puntkomma wel correspondeert met verschillende soorten pauzes. Het is heel moeilijk om te horen of twee pauzes in natuurlijke spraak 'even lang' zijn (ze duren allemaal slechts een fractie van een seconde). Alleen al daarom zouden we graag over de geschiktheid van een leesteken willen praten zonder terug te hoeven vallen op onduidelijke relaties met gesproken taal.

Dit betekent niet dat we zonder meer elke relatie tussen interpunctie en intonatie ontkennen. Onderzoekers van gesproken taal hebben bijvoorbeeld betoogd dat bepaalde intonatiepatronen grenzen in de informatiestroom aangeven – gesproken taal bestaat uit 'intonatie-eenheden'; naar analogie daarvan zou je eventueel kunnen spreken over 'interpunctie-eenheden' in geschreven taal. Die vallen alleen niet samen met intonatie-eenheden: gesproken taal bevat met name veel meer intonatiegrenzen dan er interpunctiegrenzen zijn in geschreven taal. Zo bevat de gesproken versie van 1 altijd meerdere intonatiegrenzen, bijvoorbeeld aan het eind van het eerste zinsdeel voor de persoonsvorm, maar er komt zelfs geen enkele komma in voor:

- 1 Evenals bij de bewerking van de vorige druk hebben wij weer geprofiteerd van opmerkingen en aanvullingen die gebruikers van het woordenboek ons toezonden.

Het is ook niet zonder meer mogelijk om interpunctie te beoordelen aan de hand van de grammaticale ontleding van een zin. In gevallen als in 2 hebben we daar weinig aan, juist omdat de grammaticale ontleding natuurlijk hetzelfde is, terwijl de leestekens (puntkomma vs. punt) toch wel iets uitmaken.

- 2a De toendrazomers zijn heel kort; een rijk planteleven kan zich er niet ontwikkelen. Eigenlijk is dat ook het geval op de bodem van de tropische regenwouden. [...]
- 2b De toendrazomers zijn heel kort. Een rijk planteleven kan zich er niet ontwikkelen. Eigenlijk is dat ook het geval op de bodem van de tropische regenwouden. [...]

Op de een of andere manier lijkt het *verband* tussen de zinnen in 2a en b verschillend aangegeven te worden. Blijkbaar kun je 'iets doen' met leestekens in het verband van een tekst; je kunt er, zoals we nog uitvoerig zullen demonstreren, je lezer mee helpen, maar ook op dwaalsporen leiden. De bespreking daarvan is in wezen niet afhankelijk van de vraag of en hoe interpunctie correspondeert met ontleding of met uitspraak. We hoeven dus niet eerst dergelijke relaties op te helderen om te kunnen praten over de bijdrage van leestekens aan de interpretatie van een tekst, in het bijzonder aan de verbanden tussen de zinnen. Dat laatste is dan ook wat we in de rest van dit hoofdstuk zullen doen.

We zullen nu eerst bespreken hoe de komma, de puntkomma en de punt samen binnen een alinea gebruikt worden (paragraaf 8.2); in paragraaf 8.3 komen dan nog enige bijzonderheden van komma en puntkomma aan de orde, en besteden we ook nog enige aandacht aan de dubbele punt.

8.2 Leestekens in alinea's: komma, puntkomma, punt

Het gebruik van komma, puntkomma en punt, vooral in hun onderlinge verhouding in tekstverband, laat zich goed illustreren aan de hand van de volgende alinea.

- 3 Een ander, vaak verwaarloosd inzicht is dat er een groot verschil bestaat in de individuele behoefte aan spanning en stimulansen. Sommige mensen hebben meer behoefte aan afwisseling en verandering dan anderen; er zijn mensen die

floreren onder een zekere mate van spanning en mensen die daar aan onderdoor gaan. Een deadline werkt voor sommige mensen verlamvend, voor anderen vergroot de druk hun creativiteit; sommige mensen knappen erg op van een week in een bosrijke omgeving zonder tv of radio, anderen slaken een zucht van verlichting wanneer ze weer naar de grote stad terug mogen. Er zijn sterke aanwijzingen dat voor verschillende mensen een verschillend optimum geldt: de beste verhouding tussen stabiliteit en afwisseling is niet voor iedereen gelijk.

Karin Spaink, *Het strafbare lichaam*

De alinea heeft een duidelijke topic-zin, die (aansluitend bij het voorafgaande) het onderwerp van deze nieuwe alinea aandraagt, en er een bepaalde, tamelijk algemeen geformuleerde, uitspraak over doet: de behoefte aan spanning en stimulans varieert erg per individu. Alle andere zinnen in de alinea vormen een uitwerking van deze stelling, doordat ze in concretere termen zaken pomen die de topic-zin ondersteunen. Aan het eind staat een conclusie die de oorspronkelijke stelling omvat, en ook nog iets meer: het gaat hier niet alleen over variatie in de behoefte aan afwisseling, maar vooral over het optimum in de verhouding tussen afwisseling en stabiliteit.

Je kunt nu vaststellen dat de stelling van de topic-zin ondersteund wordt in twee stappen die beginnen met een hoofdletter en eindigen met een punt, waarna de conclusie volgt. We noemen een stuk tekst van hoofdletter tot punt een volzin; daarvan zijn er hier dus twee (*Sommige mensen [...] onderdoor gaan*, en *Een deadline [...] terug mogen*). Die volzinnen omvatten echter zelf ook weer een aantal kleinere stappen: een volzin kan meerdere hoofdzinnen omvatten (maar dat hoeft natuurlijk niet altijd). De eerste volzin herformuleert in dit geval eerst het idee van spanning en stimulansen tot *afwisseling en verandering*, en concretiseert daarna het idee van verschil in behoefte met een tegenstelling tussen *floreren* en *onderdoor gaan*. Je kunt dus zien dat de twee zinnen die elk van beide elementen uit de topic-zin uitwerken als het ware bij elkaar gehouden worden door de puntkomma. De tweede volzin lijkt zelfs nog iets complexer opgebouwd, maar is toch ook prima te volgen. En de interpunctie draagt daar zeker toe bij: druk staat tegenover rust in twee zinnen die verbonden zijn door een puntkomma, en binnen elk van die beide zinnen worden dan nog eens verschillende reacties van mensen tegenover elkaar gesteld in zinnen met komma's. Er is dus sprake van een complex bouwsel, waarvan de onderdelen zelf ook weer uit kleinere onderdelen bestaan. Het geheel krijgt een bepaalde structuur door de interpunctie, volgens de interpretatie die we hiervoor gegeven hebben; die structuur laat zich schematisch als volgt weergeven:

- 4 Topic-zin: Ander verwaarloosd inzicht: verschil in individuele behoefte aan spanning.
- **Stap 1:**
 - a SPANNING: afwisseling en verandering;
 - b VERSCHIL IN BEHOEFTE: de een floreert en de ander gaat eraan onderdoor.
 - **Stap 2:**
 - a DRUK:
 - i verlamdend voor sommigen,
 - ii verhoogt creativiteit bij anderen;
 - b RUST:
 - i voor sommigen heilzaam,
 - ii voor anderen benauwend.
- Slotzin:** optimale verhouding tussen spanning en rust is verschillend voor verschillende individuen.

De interpunctie nodigt om zo te zeggen uit tot deze structurering van de informatie. Maar dat wil niet zeggen dat dit de enige mogelijke interpunctie zou zijn. De informatie laat zich ook op andere manieren structureren, waar dan ook een andere interpunctie bij zou passen. Misschien zou je een belangrijke grens willen leggen bij de zin over mensen die opknappen van een weekje rust, omdat het daar voor het eerst in de alinea over ontspanning gaat; in het verlengde daarvan kun je alle voorafgaande zinnen bij elkaar groeperen als handelend over de verschillende reacties op druk. En de eerste zin na de topic-zin kun je dan zien als een herhaling in een hoofdzin wat de topic-zin in een bijzin al aankondigde. Bij zo'n structurering van de informatie zou de volgende interpunctie passen:

- 5 Een ander, vaak verwaarloosd inzicht is dat er een groot verschil bestaat in de individuele behoefte aan spanning en stimulansen: sommige mensen hebben meer behoefte aan afwisseling en verandering dan anderen. Er zijn mensen die floreren onder een zekere mate van spanning en mensen die daar aan onderdoor gaan; een deadline werkt voor sommige mensen verlamdend, voor anderen vergroot de druk hun creativiteit. Sommige mensen knappen erg op van een week in een bosrijke omgeving zonder tv of radio; anderen slaken een zucht van verlichting wanneer ze weer naar de grote stad terug mogen. Er zijn sterke aanwijzingen dat voor verschillende mensen een verschillend optimum geldt: de beste verhouding tussen stabiliteit en afwisseling is niet voor iedereen gelijk.

In 5 is sprake van dezelfde lineaire opeenvolging van zinnen als in het origineel. Het verschil betreft de hiërarchie van de zinnen ten opzichte van elkaar: sommige zinnen vervullen samen een bepaalde functie ten opzichte van hun omgeving, en die groepering is in de twee gevallen niet helemaal gelijk. Je ziet dat de puntkomma twee zinnen bijeen kan voegen tot een eenheid die als geheel met een punt wordt afgesloten, terwijl de komma zinnen bijeen kan voegen tot een eenheid die met een puntkomma of een punt wordt afgesloten.

Leestekens spelen dus een rol in de structurering van informatie binnen de alinea; het gaat daarbij niet alleen om de inhoud van de zinnen zelf, maar ook (en vooral) om de relatie ervan met andere zinnen in de alinea. De zinnen als zodanig laten verschillende interpunctiemogelijkheden toe; de volgende voorbeelden zijn allemaal mogelijk:

- 6a Sommige mensen knappen erg op van een week in een bosrijke omgeving zonder tv of radio, anderen slaken een zucht van verlichting wanneer ze weer naar de grote stad terug mogen. (vgl. 3)
- 6b Sommige mensen knappen erg op van een week in een bosrijke omgeving zonder tv of radio; anderen slaken een zucht van verlichting wanneer ze weer naar de grote stad terug mogen.
- 6c Sommige mensen knappen erg op van een week in een bosrijke omgeving zonder tv of radio. Anderen slaken een zucht van verlichting wanneer ze weer naar de grote stad terug mogen.

Alle drie de besproken leestekens kunnen dus op zichzelf best tussen deze twee zinnen staan. Maar in de eerste twee gevallen is het, anders dan bij de punt in het derde geval, duidelijk dat de zinnen gezamenlijk een bepaalde functie vervullen in de context; we zeggen in zo'n geval dat de zinnen een 'functionele eenheid' vormen. De punt zegt als het ware alleen maar dat er een stap voltooid is en dat er een volgende begint, zonder nadere aanduiding van een bepaalde hiërarchische structuur in de informatie. Als de interpunctie in een alinea uitsluitend uit punten bestaat, wordt er dan ook weinig structuur, en meer uitsluitend lineaire toevoeging van informatie gesuggereerd (zie verder hoofdstuk 7, over eenvoudige zinnen). Dat valt ook op als je de punten en komma's in 3 allemaal vervangt door punten:

- 7 Een ander, vaak verwaarloosd inzicht is dat er een groot verschil bestaat in de individuele behoefte aan spanning en stimulansen. Sommige mensen hebben meer behoefte aan afwisseling en verandering dan anderen. Er zijn mensen die

floreren onder een zekere mate van spanning en mensen die daar aan onderdoor gaan. Een deadline werkt voor sommige mensen verlamdend. Voor anderen vergroot de druk hun creativiteit. Sommige mensen knappen erg op van een week in een bosrijke omgeving zonder tv of radio. Anderen slaken een zucht van verlichting wanneer ze weer naar de grote stad terug mogen. Er zijn sterke aanwijzingen dat voor verschillende mensen een verschillend optimum geldt: de beste verhouding tussen stabiliteit en afwisseling is niet voor iedereen gelijk.

Hoewel in geïsoleerde zinnen als in 6 alle interpuncties mogelijk leken, is hier toch duidelijk te zien dat een en ander binnen een ruimere context een groot verschil kan maken. Een lezer mag op grond van deze interpunctie wel tot een interpretatie besluiten die dezelfde structuur heeft als 3 (vgl. 4), of 5, of nog iets anders – een punt tussen twee zinnen vormt geen verbod om ze gezamenlijk één functie in de context te laten vervullen. Maar het is natuurlijk wel zo waarschijnlijk dat een lezer alinea 7 na de topic-zin leest als een opsomming van telkens verschillende reacties van verschillende mensen op verschillende situaties – zonder veel structuur dus. Gebruik van puntkomma en komma biedt dus vooral extra mogelijkheden, te gebruiken als je de lezer juist via een bepaalde route door de informatie wilt loodsen.

Samenvatting

Alle drie de leestekens zeggen dat je op de desbetreffende plaats met een nieuwe stap in de opbouw van de informatie te maken hebt; daarbij geven de puntkomma en de komma aan dat die stap met de vorige in de context een of andere functionele eenheid vormt. De komma kan dan nog eenheden binnen 'puntkomma-eenheden' vormen. Een komma geeft dus aan dat de verbonden stukjes informatie zich bevinden op het niveau van details; hierin verschillen komma en puntkomma ook van elkaar als ze niet samen voorkomen – we gaan daar in de volgende paragraaf nader op in.

8.3 Leestekens binnen volzinnen: komma, puntkomma, dubbele punt

8.3.1 De komma

Hierboven hebben we gesteld dat van de drie besproken leestekens de komma's de kleinste eenheden vormen. De komma vormt dus het minimum aan grensaanduiding. Dat kan aanleiding zijn tot twee soorten fouten: als er een krachtige

grensmarkering gewenst is, kan het gebruik van een komma onvoldoende zijn, en als er helemaal geen grens gemarkeerd moet worden, kan zelfs een komma te veel zijn. Beide soorten situaties komen in de praktijk voor.

Uitbreidende en beperkende bepalingen

De komma speelt een belangrijke rol bij het verschil tussen zgn. beperkende en uitbreidende bepalingen; de zinnen 8, 9 en 10 bevatten voorbeelden van zogeheten uitbreidende bepalingen:

- 8 De Nederlandse afvaardiging naar de wereldkampioenschappen judo, die in oktober in Mexico-City worden gehouden, is toch groter dan werd verwacht.
- 9 Misschien kan de speelplaats van een school, die slechts een half uur per dag (!) gebruikt wordt, voor dit doel worden omgebouwd en opengesteld.
- 10 De nieuwe bloemen, met hun kortere stelen, blijven duidelijk langer fris.

Dat wat op de komma volgt is wel nuttige informatie in het verband van de zin (vooral in 9 en 10), maar niet strikt nodig om te weten over welke kampioenschappen, speelplaats, resp. bloemen het gaat: die onderdelen van de zinnen zijn op de plaats van de komma's als het ware klaar, en de bepalingen vormen betrekkelijk zelfstandige toevoegingen van informatie (vandaar de term 'uitbreidende' bepalingen). De komma is een geschikt middel om dit soort bepalingen te markeren: ze zijn dan wel tamelijk zelfstandig, maar ze functioneren in de context natuurlijk altijd als onderdelen van de zin waar ze in staan. Zin 9 laat daarbij nog iets speciaals zien: doordat de komma daar staat is het zinsdeel *de speelplaats van een school* als geheel afgesloten, en kunnen we het woordje *die* op de hele speelplaats betrekken; zonder komma is de kans groot dat de lezer denkt dat er een school is die slechts een half uur per dag gebruikt wordt. Vergelijk ook het volgende geval:

- 11 Onder de palmen van Lambarene bereidden vrienden en medewerkers Albert Schweitzer een eenvoudig graf in het Afrikaanse oerwoud, dicht bij het tropenhospitaal dat hij bouwde en leidde.

Zonder komma zou de lezer op het dwaalspoor gebracht kunnen worden dat *dicht bij het tropenhospitaal* vertelt om welk oerwoud het gaat, terwijl de bedoeling natuurlijk is dat het vertelt waar Schweitzer begraven is.

Merk op dat het *eind* van een uitbreidende bepaling weer met een komma wordt aangegeven als de bepaling niet aan het zinseinde staat. De interpunctie in de volgende zin (de oorspronkelijke versie van 9) is verwarrend:

- 12 Misschien kan de speelplaats van een school, die slechts een half uur per dag (!) gebruikt wordt voor dit doel worden omgebouwd en opengesteld.

Anderzijds kan ook de aanwezigheid van een komma voor verwarring zorgen, nl. daar waar de bepaling niet goed als uitbreidend opgevat kan worden. Zin 13 is hiervan een voorbeeld.

- 13 Ook over de wijk waar ik zelf woon (Buitenveldert in Amsterdam) worden door lieden, die dit stadsdeel kennelijk slechts oppervlakkig kennen, de meest krasse veroordelingen uitgesproken.

De komma na *kennen* is uiteraard goed: hij geeft aan waar de bijzin en de hele *door*-bepaling ophouden; maar de komma na *lieden* wekt de indruk dat de *door*-bepaling daar eigenlijk al klaar is, wat natuurlijk niet kan kloppen. Beter is dus:

- 13a Ook over de wijk waar ik zelf woon (Buitenveldert in Amsterdam) worden door lieden die dit stadsdeel kennelijk slechts oppervlakkig kennen, de meest krasse veroordelingen uitgesproken.

Nog een voorbeeld:

- 14 Het gaat hier om postpakketten, die door de postbode tevergeefs zijn aangeboden – omdat er bijvoorbeeld niemand thuis was.

Hier is de interpunctie niet consistent met de meest voor de hand liggende interpretatie van de zin. Vermoedelijk was de bedoeling van de schrijver het idee van 'vergeefs aangeboden postpakketten' op te roepen, als één geheel dus; maar de komma splitst dat idee op in enerzijds 'postpakketten', anderzijds 'vergeefs aanbieden'. Ook hier kan de komma dus beter weg.

In sommige gevallen kan het verschil tussen wel en geen komma dramatisch zijn:

- 15 En er dreigt ontslag voor de managers die hun productiecijfers niet gehaald hebben.
16 En er dreigt ontslag voor de managers, die hun productiecijfers niet gehaald hebben.

Opsommingen

Vooraf in het geval van opsomming verricht de komma ook goede diensten bij het onderscheiden van delen die kleiner zijn dan zinsdelen:

- 17 Dat brengt ongemakken met zich mee als: moeilijk bukken en traplopen, het huishouden gaat zwaar vallen, men wordt kortademig.
18 Naast de recreatieve gymnastiek wordt er aandacht geschonken aan kleutergymnastiek, gymnastiek voor moeder en kind, jeugdturnen, ritmische gymnastiek, toestelturnen, moderne gymnastiek, trampoline-springen en keurturnen.

Als het laatste element in zo'n reeks voorafgegaan wordt door een voegwoord (zoals *en* hierboven) staat daar geen komma.

Bij dergelijke reeksen moet je erop letten dat duidelijk is waar de opsomming ophoudt. Soms moet je daartoe aan het eind een komma toevoegen; vergelijk de volgende twee zinnen.

- 19 De een had moeite met de noten terwijl de ander gewoon niet snel genoeg kon lezen.
20 De een had geen gevoel voor het verschil tussen hele, halve en kwart noten terwijl de ander gewoon niet snel genoeg kon lezen.

Ook in 19 zou een komma misschien wel beter zijn geweest, maar in 20 is de invoeging van dat leesteken achter *noten* dringend gewenst. Door de komma tussen de twee voorbepalingen start de lezer met het interpreteren van een of andere reeks, en de neiging is nu om die reeks voort te zetten tot het eerstvolgende leesteken (in dit geval de punt). Dat komt hier bepaald niet goed uit – maar als de lezer daarachter komt is het voor de schrijver al te laat.

Onmiddellijke duidelijkheid gewenst

Uit het bovenstaande blijkt dat de komma op kan treden als grensmarkering tussen zinsdelen, maar in paragraaf 8.2 hebben we ook voorbeelden gezien van komma's tussen twee op zichzelf volledige zinnen. Komma's kunnen echter niet in alle omstandigheden gebruikt worden als leesteken tussen twee zinnen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de volgende gevallen.

- 21 De minister geniet een zekere populariteit, die is voornamelijk gebaseerd op zijn vroegere beleid.
22 Men kan de zaken niet los van elkaar zien, zeker in de chemische industrie hangen allerlei ontwikkelingen samen.

Om de een of andere reden is de komma hier onvoldoende om de zinnen bij elkaar te houden; zo zou je in 21 na de komma gemakkelijk kunnen denken dat je te maken hebt met een bijvoeglijke bijzin (met *die* als betrekkelijk voornaamwoord), om bij het tweede woord al te ontdekken dat het toch een hoofdzin is. Wat in dergelijke gevallen de bron van het probleem is kun je zien als je betere formuleringen bedenkt. In de eerste plaats kun je de komma vervangen door een 'zwaarder' leesteken (punt of puntkomma), zoals in 21a.

- 21a De minister geniet een zekere populariteit. Die is voornamelijk gebaseerd op zijn vroegere beleid.

Een andere mogelijkheid is dat je een of andere verbandaanduiding opneemt; dan kan de komma blijven staan, zoals in 22a.

- 22a Men kan de zaken niet los van elkaar zien, want zeker in de chemische industrie hangen allerlei ontwikkelingen samen.

Wat je hieruit kunt opmaken is dat het gebruik van een komma, gegeven het minimale karakter ervan, vereist dat je nog op een andere manier direct duidelijk maakt wat voor verband er bestaat tussen de verbonden stukjes informatie. Dat is waar het voegwoord *want* in 22a voor zorgt; het ontbreken van die duidelijkheid veroorzaakt het probleem in 21 en 22.

Een voegwoord is niet het enige middel waarmee je het verband tussen de informatie links en rechts van een komma kunt verduidelijken; dat het ook op andere manieren kan laat het volgende voorbeeld uit de alinea van Spaink zien.

- 23 Een deadline werkt voor sommige mensen verlamdend, voor anderen vergroot de druk hun creativiteit

Bij het allereerste element na de komma weet je als lezer meteen dat deze zin met de vorige een contrast vormt: *anderen* staat tegenover *sommige mensen*. De samenhang wordt hier dus door de keuze van lexicaal middelen bewerkstelligd (zie hoofdstuk 6). Iets vergelijkbaars geldt voor het volgende geval:

- 24 Artsen zijn tevens portiers. Huisartsen regelen de doorgang naar specialisten, specialisten regelen de toegang tot onderzoek en operaties.

De twee zinnen voor en na de komma hebben hier niet alleen samen de functie de eerste zin te verklaren, maar ook is hun onderlinge band erg nauw: de mededelingen liggen precies in elkaars verlengde, en ze zijn dan ook nog eens inhoudelijk en formeel parallel geconstrueerd.

Het minimale karakter van markering met komma's brengt ook met zich mee dat het niet goed mogelijk is, meerdere zinnen aan elkaar te rijgen met alleen maar komma's. Het wordt dan voor je lezer namelijk erg moeilijk om de onderlinge verhouding tussen de verschillende stukjes informatie te bepalen. Een voorbeeld daarvan is het volgende fragment:

- 25 Al die miljoenen tonnen worden allang niet meer vervaardigd volgens het procédé van Leblanc, dit is geheel verdrongen door een andere methode, waaraan een naam is verbonden die in de wereld der chemische industrie nog altijd grote betekenis heeft, namelijk Solvay.

Als we de komma's 'letterlijk' zouden nemen, zou dit fragment uit 3 à 4 stukjes informatie bestaan, elk van ongeveer gelijke waarde, en elk een functionele eenheid vormend met het geheel dat er tot dan toe aan voorafgegaan is. Maar de informatie na de eerste komma moet natuurlijk een eenheid vormen die als geheel in contrast staat met de eerste zin; de interpunctie brengt hier een verkeerde hiërarchie aan in de informatie. Na de eerste zin moet dus een punt of puntkomma volgen, en ook het laatste stukje – de naam die tegenover die van Leblanc moet staan – kan beter op een andere manier in het geheel ingepast worden. Bijvoorbeeld:

- 26 Al die miljoenen tonnen worden allang niet meer vervaardigd volgens het procédé van Leblanc; dat is geheel verdrongen door een andere methode, waaraan een naam is verbonden die in de wereld der chemische industrie nog altijd grote betekenis heeft: die van Solvay.

Terzijde: wanneer een zin zelf al aankondigt dat hij niet volledig is zonder 'tweede stap', kun je zelfs geen zwaarder leesteken gebruiken dan een komma. Zo kun je in 27 vanwege *weliswaar* zeker geen punt of puntkomma zetten voor *maar*. In een dergelijk geval is het minimale leesteken dus tegelijk het maximale.

- 27 De minister geniet weliswaar een zekere populariteit, maar die is voornamelijk gebaseerd op zijn beleid gedurende de vorige regeringsperiode.

Hiermee sluiten we de behandeling van de komma af. We hebben al enkele opmerkingen gemaakt over de puntkomma, en daar gaan we nu dan ook mee verder.

8.3.2 De puntkomma

In paragraaf 8.2 stelden we dat de puntkomma eenheden op een hoger niveau afbakent dan de komma. Wat voor een puntkomma staat is dan ook altijd een zin; het had als het ware op zichzelf wel een volzin kunnen zijn. Wat er rechts van staat is in de praktijk vaak ook een hoofdzin, maar dat is niet per se nodig; zo zien we in 28 dat er rechts van de puntkomma een bijzin staat, zonder dat dat verwarring oplevert.

- 28 Objectieve zelfreflectie of volledige introspectie is onmogelijk. We kunnen nooit nagaan of de begrippen die we kiezen om een bepaalde emotionele situatie te omschrijven adequaat zijn; al is het maar omdat we nooit alle processen die zich in ons afspelen, kunnen achterhalen.

De relaties tussen zinnen voor en na een puntkomma kunnen zeer verschillend zijn. Omdat de zinnen samen in hun context een functionele eenheid vormen, is het wel zo dat de tweede zin vaak de inhoud van de eerste nog eens vanuit een andere optiek bekijkt, herhaalt, of uitwerkt, zoals in 29 en 30.

- 29 Maar tegen sommige ziekteverwekkers is bijna niemand bestand, ongeacht de staat van zijn of haar afweersysteem. Bepaalde griepvirussen zijn zo krachtig dat ze bijna iedereen vloeren; ook mazelen ontstaat bij praktisch iedereen die met het virus in aanraking komt.
- 30 Nieuwe medicijnen blijken hun grootste effectiviteit te behalen vlak na hun introductie; als een middel een aantal jaren op de markt is, blijkt de werking gaandeweg te verminderen.

Maar ook andere soorten relaties zijn mogelijk. In 28 doet de eerste zin een bewering waarvoor de tweede een argument levert; in 31 perkt de tweede zin de geldigheid van de eerste in, zonder dat die daardoor minder waar wordt; en in 32 legt de tweede zin de eerste uit.

- 31 Tenslotte: *het lichaam zelf* beïnvloedt onze kansen om ziek te worden. Er zijn aangeboren ziekten of gebreken; soms steken die meteen de kop op, soms sluimeren ze lange tijd.
- 32 De tekening is een treffend voorbeeld van Rembrandts artistieke kortschrift; in plaats van een punctuele afbeelding van het gebouw zien wij een met zwier op het papier geworpen lijnenspel.

Bijzonder pregnant kan de puntkomma zijn als er tussen de twee zinnen een tegenstellingsrelatie bestaat, zoals in 33.

- 33 De grootste chagrijnen die niets doen dan binnenvetten en zich kapot roken worden tachtig of negentig jaar; de liefste, spannendste, levenslustigste en beminnenswaardigste mensen soms maar tien.

De tegenstelling wordt zo sterk gevoeld dat er geen woordelijke aanduiding zoals *maar* nodig is. De puntkomma zegt daarbij dat de twee zinnen in de context een eenheid vormen. Het resultaat is dat de tegenstelling tussen de ene en de andere zin als zodanig het thema van het tweetal wordt: de wereld bevat een ernstige tegenspraak.

Opsommingen

Relaties als bewering-argument, stelling-uitleg en stelling-tegenstelling zijn, begrijpelijkerwijze, beperkt tot tweetallen van zinnen. Heel vaak komt er dan ook niet meer dan één puntkomma voor tussen twee punten (zie bijvoorbeeld de fragmenten 3 en 31). Meer dan twee zinnen kunnen eigenlijk slechts een functionele eenheid vormen ten opzichte van de bredere context als ze een opsomming weergeven. Een voorbeeld is 34.

- 34 Alle partijen zijn tevredengesteld: zij en haar dochter hebben hun woning en zijn inkomen; Cobie heeft een nieuwe pappie; hij heeft zijn huis terug en bovendien nog een mooie vrouw; en de vriendinnen zijn buurvrouwen geworden.

Als een alinea meerdere zinnen achter elkaar bevat met puntkomma's ertussen zonder dat ze een opsomming vormen, is dat meestal niet consistent. Een voorbeeld is het volgende (inmiddels gedateerde) fragment, handelend over de politiek van communisten in Oosteuropese landen.

- 35 Overal ter wereld hebben en stichten zij uitstekend georganiseerde centra om ondergrondse activiteiten als de genoemde te voeren, zo wetenschappelijk en gecoördineerd mogelijk. Ook bijeenkomsten in de Verenigde Naties of elders worden benut om stemming te kweken tegen de V.S. en tegen het kapitalisme; of wat zij zeggen wáár is, doet er niet veel toe; huldigde ook Hitler niet de zienswijze, dat ook leugens wel ergens worden geloofd? In eigen land passen zij wel op, dat tegenstanders er gelegenheid krijgen tot propaganda.

De schrijver van dit fragment heeft met de puntkomma's kennelijk willen bereiken dat hij aan het eind van zijn alinea twee zinnen had met een tegenstellingsrelatie ertussen: 'In het buitenland maken ze zelf veel propaganda, maar in hun eigen land staan ze datzelfde niet toe aan anderen'. Tussen die twee mededelingen in wordt bij wijze van zijlijn echter de gedachte ontvouwd dat ze liegen, en dan ook nog dat dat met hetzelfde cynisme gebeurt als Hitler tentoonspreidde. Er worden dus drie zinnen met puntkomma's verbonden die bepaald geen eenvoudig te verwerken opsomming vormen, en het resultaat is dan ook dat de lezer aan het eind de weg in de informatie kwijt is; aangekomen bij *In eigen land* is er alle reden om je af te vragen: "Over welke andere situaties hadden we het dan?"

8.3.3 De dubbele punt: het begin van een uitleg

Zoals gezegd kan de aard van het verband tussen zinnen met een puntkomma ertussen nogal variëren: van tegenstellend zoals in 33, tot uitleggend zoals in 32. Dat laatste geval zou ook met een dubbele punt hebben kunnen vóorkomen; dat leesteken heeft namelijk als specifieke functie dat het een uitleg of uitwerking aankondigt van iets uit de onmiddellijk voorafgaande zin. Door dit karakter impliceert de dubbele punt, net als de puntkomma, dat de erop volgende informatie met de voorafgaande een functionele eenheid vormt in de context. Typische voorbeelden van het gebruik van de dubbele punt zijn:

- 36 Bij dit wapen geschiedde het laden als volgt: de grendel een kwartslag naar boven draaien en met een korte ruk naar achteren bewegen, waardoor de patroontrekker de lege huls meetrekt en uitwerpt; dan wordt met de hand een nieuwe patroon in de kamer geschoven, de grendel naar voren geduwd en een kwartslag naar rechts gedraaid.
- 37 De medische wereld gedraagt zich teveel alsof een ziek mens een kapotte auto is: genezen is verworden tot repareren.

Waar is het einde van de uitleg?

Een belangrijke vraag bij het gebruik van een dubbele punt is: waar houdt de uitleg die hier begint, op? Natuurlijk kan de uitleg zich uitstrekken tot aan het definitieve einde van de zin, d.w.z. tot aan de punt (zoals in 36), maar de uitleg kan ook stoppen bij de eerste puntkomma. De punt is het enige ondubbelzinnige einde van een uitleg; de puntkomma is wat dat betreft niet ondubbelzinnig en houdt dus risico's in, zoals duidelijk wordt in het volgende voorbeeld.

- 38 Op één punt waren Campegio en Morone het echter eens: er zou geen sprake mogen zijn van een mondeling gesprek tussen de afgevaardigden en helemaal niet van een stemming

binnen dit college; dan zouden de protestanten immers de rooms-katholieken kunnen overstemmen; op dit punt moest Granvelle wel toegeven.

Wat heeft de schrijver hier nu willen meedelen? Waren Campegio en Morone het er over eens dat Granvelle moest toegeven of heeft Granvelle feitelijk moeten toegeven, omdat hij Campegio en Morone verenigd tegenover zich vond? Het eerste ligt misschien nog wel het meest voor de hand, maar de lezer kan snel gaan aarzelen, juist door de onduidelijkheid van de interpunctie. Die begint overigens al bij de eerste puntkomma. Dat leesteken heeft in een context als deze nu eenmaal een dubbelzinnig karakter; het zegt dat wat volgt een functionele eenheid vormt met het voorafgaande, maar hier zijn er tenminste twee kandidaten voor dat 'voorafgaande': de hele volzin, of het stuk achter de dubbele punt. Bij de volgende puntkomma is het probleem dan nog groter, doordat je bij de ene structurering een heel andere geschiedenis kunt lezen dan bij de andere. Deze interpunctie is dus onvoldoende om duidelijk te maken dat we hier de gedachten van Campegio en Morone volgen. In de volgende formulering komt dat beter tot uitdrukking:

- 39 Op één punt waren Campegio en Morone het echter eens: er zou geen sprake mogen zijn van een mondeling gesprek tussen de afgevaardigden en helemaal niet van een stemming binnen dit college. Dan zouden de protestanten de rooms-katholieken immers kunnen overstemmen. Daarom eisten ze dat Granvelle op dit punt zou toegeven.

Is de andere lezing bedoeld, dan zou de volgende formulering geschikter zijn:

- 40 [...]. Dan zouden de protestanten de rooms-katholieken immers kunnen overstemmen. Op dit punt heeft Granvelle dan ook moeten toegeven.

De verleden tijd in de eerste zin maakt voldoende duidelijk dat het hier een overweging van Campegio en Morone betreft, terwijl de voltooide tijd in de tweede aangeeft dat je met een resultaat van de gebeurtenissen te maken hebt (zie verder hoofdstuk 3).

We stellen dus vast dat het noodzakelijk is, een eenmaal gestarte uitleg op een goede manier af te ronden. Dat betekent ook dat het niet erg handig is, in een uitleg nog eens een dubbele punt op te nemen; dat maakt de zaak te ingewikkeld. Een schrijver die een neiging heeft tot veel dubbele punten achter elkaar, wil veelal teveel tegelijk zeggen: in de uitleg van A bemerkt hij dat hij een onderdeel B gebruikt dat ook nog uitgelegd moet of kan worden. Een voorbeeld:

- 41 Maar gezien de zeer ingewikkelde structuur kan het voorkomen dat daarbij een 'foutje' wordt gemaakt: dan ontstaat een niet geheel identiek duplicaat: een gewijzigde eigenschap, een mutatie, in de taal der biologen.

Merk op dat je als lezer inderdaad de neiging hebt het stukje *in de taal der biologen* op te vatten als een onderdeel van wat er uitgelegd wordt.

Alleen als op een of andere manier volkomen helder is dat de ene uitleg is afgelopen, kan een schrijver het zich veroorloven in dezelfde zin nog eens een tweede keer een dubbele punt te gebruiken:

- 42 In moderne termen: *i* is geen rationaal getal, dat wil zeggen: is niet te schrijven als een breuk van gehele getallen.

8.4 Samenvatting

We geven nu een overzicht van de onderlinge verhouding en de afzonderlijke functies van de besproken leestekens:

Punt	Nieuwe stap in de opbouw van informatie; plaats van die stap in hiërarchie van informatie niet aangegeven.
Puntkomma	Nieuwe stap die samen met in voorafgaande stappen opgebouwde informatie één functie in de context vervult.
Dubbele punt	Nieuwe stap die een uitleg of uitwerking vormt van de onmiddellijk voorafgaande informatie (de enige ondubbelzinnige afsluiting van deze stap is de eerstvolgende punt).
Komma	Nieuwe stap, maar een die geen zelfstandige functie binnen de alinea vervult, en waarvan het verband met de context op een andere manier dan door het leesteken onmiddellijk duidelijk moet zijn (mogelijk een onderdeel van een stap die zelf ook een onderdeel is van een nog groter geheel).

Deze leestekens kunnen in de informatie in een alinea hiërarchische relaties helpen aanduiden; in een dergelijke hiërarchie nemen (vol)zinnen eindigend met punten de hoogste positie in, vormen komma's het laagste niveau, en puntkomma's en dubbele punten het middenniveau.

In dit boek is dit alles wat wij over leestekens te zeggen hebben. Natuurlijk zou er nog wel meer over te vertellen zijn, onder meer over leestekens die hier helemaal niet aan de orde zijn geweest, zoals het gedachtenstreepje. Daarover valt echter in termen van het organiseren van informatie niet veel nieuws te melden ten opzichte van wat we hier wel besproken hebben; voor nadere informatie over gebruiksconventies volstaan we hier dan ook met een verwijzing naar de desbetreffende overzichtswerken (bijvoorbeeld Van der Horst 1990).

Oefeningen

I

In het onderstaande fragment zijn alle leestekens vervangen door schuine strepen (en alle hoofdletters door kleine letters, behalve die van eigennamen). Vervang de strepen door punten, komma's, puntkomma's en dubbele punten, waar je denkt dat een van die leestekens het beste past.

Het Amerikaanse echtpaar Kellogg heeft een zoontje/ Donald/ oud tien maanden/ zij krijgen dan een jonge chimpansee ten geschenke/ het diertje is acht maanden oud en ze noemen het Gua/ ze nemen nu het besluit/ een echt Amerikaans besluit/ het aapje op te voeden met hun zoontje/

5 Donald en Gua werden behandeld alsof het tweelingen waren/ zonder dat daarbij sprake was van wat men met een moderne term zou mogen noemen "dierendiscriminatie/" ze werden op gelijke wijze gevoed/ gereinigd en gekleed/ ze hadden gelijke ledikantjes en gelijke kinderstoeltjes/ bij de opvoeding werd de gewone dressuur toegepast/ gebruikelijk bij kinderen van deze leeftijd/ van enige bijzondere dressuur/ meer speciaal bestemd voor het apejong/ is geen ogenblik sprake geweest/ aan Donald en aan Gua werden de gebruikelijke aardigheden geleerd als "hoe groot is het kindje" en "op het boze bolletje" en "waar is het neusje?" en zo meer/ alles natuurlijk in het Engels/ dat duurt zo een vijftal maanden en heel die tijd

10 blijft de aap het kind voor/ de aap reageert beter en vlugger op de dressuur dan het kind/ hij steekt op het horen van de zinnestjes eerder z'n handjes omhoog dan het kind/ wijst eerder naar z'n neusje/ enzovoort/ er is maar één verschil/ Donald/ in z'n bedje te ruste gelegd/ vermaakt zich met tateren/

15

II

De volgende passage is afkomstig uit de eerste versie van een beoordelingsrapport over een onderzoeksvorstel. Doe een gemotiveerd voorstel voor een andere interpunctie.

Ten tweede is deze vraag volgens mij nog niet eerder onderzocht, aangezien de onderzoekster aan het Amsterdamse Instituut voor Communicatiewetenschappen is verbonden, mogen wij aannemen dat zij dat is nagegaan.

III

Beoordeel het gebruik van de leestekens in het onderstaande fragment, in het bijzonder dat in de laatste twee volzinnen (zoals hier aangegeven). Wat zou je anders doen en waarom?

In het afgelopen decennium zijn tal van boeken verschenen waarin ongewone ideeën over gezondheid en ziekte worden geventileerd. Een deel van de auteurs (zoals Louise Hay en Thorwald Dethlefsen) rekent zich tot de New Age beweging, anderen (zoals Bernie Siegel) bevinden zich aan de periferie daarvan. Hun boeken leveren stevige kritiek op de geneeskunde: die is te technisch, reduceert de zieke mens tot een ziek lichaamsdeel en laat patiënten weinig invloed. Misschien is het juist deze kritiek die mensen naar deze boeken doet grijpen, bij wijze van aanvulling op de reguliere aanpak; hoe dan ook, deze boeken kunnen bogen op een grote populariteit. Ze gaan bij duizenden over de toonbanken.

Karin Spaink, *Het strafbare lichaam*

9 Het formuleren van topic-zinnen

In hoofdstuk 2 (vooral in de paragrafen 2.3 en 2.4) besteedden we al even aandacht aan de topic-zin. We definieerden deze zin als de eerste zin van een alinea, die in algemene bewoordingen alvast aangeeft waar deze over gaat. Topic-zinnen komen niet in alle teksten voor; je zult ze bijvoorbeeld niet vinden in literaire teksten en nauwelijks in journalistieke reportages. Maar ze zijn niet weg te denken uit de alinea's van zakelijke betogende teksten, in het bijzonder van academische teksten. Dat komt omdat ze een belangrijke functie vervullen bij het totstandkomen van een overzichtelijke en heldere tekst.

In verband met deze rol krijgt de topic-zin in dit hoofdstuk aparte aandacht. Hoe vervult hij die belangrijke functie? Welke eigenschappen moet hij daarvoor hebben? En vooral: hoe kun je een zin zo formuleren dat hij de eigenschappen van een goede topic-zin krijgt?

9.1 De functie van de topic-zin

De functie van de topic-zin (vanaf nu: T-zin) kunnen we niet los zien van de functie van de alinea in zijn geheel. In hoofdstuk 2 stelden we dat die vooral een *tekststructurerende* is: elke alinea vertegenwoordigt een klein onderdeel van de totale gedachtengang die in een tekst ligt opgesloten. Daardoor wordt die gedachtengang inzichtelijk en hanteerbaar voor de lezer, die het betoog op de voet kan volgen door alle onderdelen eerst afzonderlijk te verwerken en gaandeweg een plaats te geven in het geheel.

Dat laatste gaat natuurlijk alleen goed als het duidelijk is welk verband het ene stukje informatie (de ene alinea) heeft met de andere stukjes informatie (de andere alinea's). Een tekst zou bijvoorbeeld verkeerd geïnterpreteerd worden als de lezer ervan drie alinea's bij elkaar zou voegen als een combinatie van drie afzonderlijke argumenten, terwijl de schrijver juist één argument bedoelde te geven met daarbij twee overtuigende voorbeelden. Zeker bij zakelijk, informatief schrijfwerk zou zo'n misinterpretatie vermeden moeten worden. Een schrijver is dus wel gehouden duidelijke signalen te geven over de opbouw van de tekst (de relatie tussen de delen ervan) en de momenten waarop hij van het ene deel naar het andere overstapt.